В.М.Жмака

МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 20–Х РОКАХ ХХ СТ.: КІЛЬКІСТЬ, СТАТУС (ВАРІАНТИ ВИЗНАЧЕННЯ)

В статті досліджуються питання пов'язані із з'ясуванням кількісті і статусу міст Лівобережжя в 20-х роках ХХ ст. Розглянуто історіографію проблеми, визначено кількість та типологію міст в залежності від адміністративного чинника й кількості населення станом на 1920, 1923, 1925, 1926 та 1930-й рік. Особливо заслуговують на увагу залучені автором матеріали переписів населення та адміністративно-територіальних реформ того періоду.

Ключові слова: адміністративно-теріторіальна реформа, перепис населення, губернія, округа, статус, «міське поселення», «місто».

Визначення кількості і статусу міст є вихідною точкою в містознавчих дослідженнях. Особливо це стосується 20-х років – періоду постійних адміністративних і територіальних реформ, переписів населення, які мали своїм наслідком зміну статусу міст та їх кількості. Актуальною дана проблема стає на фоні можливого проведення нової адміністративно-територіальної реформи в нашій державі, що зараз активно обговорюється в суспільстві. Тому, вивчення досвіду минулого з метою запобігання помилок в нинішніх українських реаліях вкрай необхідно. Враховуючи те, що кількість міст за даними переписів і офіційним списком Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) відрізняється (а були й інші варіанти визначення), для дотримання принципу історизму об'єктом нашого дослідження будуть лише офіційно визнані владою міста Лівобережжя.

На відміну від дореволюційних часів, коли домінував адміністративний підхід у радянській державі перевагу віддають вивченню міських поселень з економічної точки зору. В зв'язку з цим на початку 1920–х років в УСРР було проведено перегляд мережі міст і містечок у зв'язку з їх економічним характером. Розбіжності в кількості офіційних міст за різними списками спонукали Центральне Статистичне Управління (ЦСУ) України класифікувати їх не тільки за економічними, а й за адміністративними ознаками. Так з'являється три офіційні групи міських поселень (1924р.). Як зазначає С. В. Мінаєв: «... всі міські селища УСРР поділяються на такі три категорії: 1) *Окружові міста.* По цих містах зосереджено управління всією округою; вони є найбільшими містами. 2) *Інші міста.* Це міста, що здебільшого в дореволюційні часи, а деякі й зовсім недавно, були повітовими містами. 3) *Селища міського типу.* Це невеликі залюднені пункти, які за зайняттям населення одірвалися від сільського господарства та своїм типом наближаються до міст, але не забули ще рис, характерних для села» [23, с. 8]. Виділяється й четверта група, яка включає «селища міського типу неофіційні», які були включені до списку перепису 1926 року, вони підпорядковувалися сільрадам.

Оскільки нас цікавлять виключно міста, необхідно розділити такі поняття як саме «місто» і «міське поселення», яке досить часто зустрічається в науковій літературі та офіційних виданнях (переписах населення і документах адміністративно–

територіальних реформ). Зокрема Б.С.Хорев говорить про міські поселення так: «Городские поселения в СССР – это поселения, официально отнесенные к категории городов и поселков городского типа (робочих, курортних и т. п.)», і тут же зазначає: «В зарубежных странах понятие «городское поселение» равнозначно понятию «город» [30, с. 8]». Однак дане твердження не є характерним для України і СРСР, особливо в 20–і роки. Наприклад, у дореволюційній Росії містом визнавалось всяке поселення, керівництво яким здійснювалось за міським положенням, незалежно від кількості жителів у ньому. Перші роки радянської влади ніяких змін щодо цього питання не принесли. Більше того, нове керівництво залишило стару систему: «...согластно примечанию к ст. 3 Общего положения о городских и сельских поселениях, все поселения, которые числились городскими до 7 ноября 1917 г., продолжают считаться городскими поселениями, если о преобразовании их в сельские не было специального постановления ВЦИК и СНК» [7, с. 5].

Визначити поняття «місто» намагалися такі дослідники-урбаністи як М.П.Анциферов [5] та Л.А.Веліхов [7], які були одними з перших хто почав займатися містознавчою тематикою ще в дореволюційний період. Зокрема М.П.Анциферов робить спробу визначити «місто» через функції, які воно виконує, але всі, їх проаналізувавши, відмовляється від цього, говорячи: «... понятие «город» с трудом поддается определению» [5, с. 25]. Питаннями типології населених пунктів у залежності від ступеня розвитку промисловості й торгівлі, хоча й імперського періоду, займався В. П. Семенов–Тян–Шанський [27], який зробив спробу класифікувати міста Російської імперії за економічним чинником. В 1920-х роках перший, хто почав вивчати безпосередньо міста України, був І. К. Вологодцев [8]. На основі матеріалів перепису 1926 року він розробив економічну класифікацію міст, розділивши їх на декілька груп за зайнятістю населення.

Нові ідеї та судження щодо визначення поняття «місто» та його типології були запропоновані в 50 – 80-і роки XX століття. Наприкінці 50-х В.Г. Давидович [12] запропонував історико-генетичну типологізацію, яка б враховувала юридичну дату визнання населеного пункту містом та його історичний розвиток. Проблемам розвитку міст присвячено ряд праць видатного радянського урбаніста Б.С.Хорева, в яких він висвітлює як проблему визначення поняття «місто» [30; 32], так і питання типології [31]. Проблеми типології на сторінках «Українського історико- географічного збірника» торкається О.І Лугова [22], яка склала списки міст згідно їх промислового рівня. Подібними дослідженнями займається Е.І.Вайнберг [6], який надає коментарі й характеристики різного роду класифікаціям.

Містознавчою тематикою займаються не лише історики, а й представники інших дисциплін. Зокрема в 1985-у році вийшла колективна робота економгеографів «Урбанизация и развитие городов в СССР» [29]. В ній розглядається декілька варіантів визначення поняття «місто». Крім того в даній роботі подаються розроблені в 60 – 70-х роках XX століття фахівцями з економічної географії типології сучасних міст, які розділяють на групи: за чисельністю населення, економіко–функціональні, адміністративно–ієрархічні, історико–генетичні, динамічні, полікритеріальні. Але як зазначає Д.М. Чорний ці та подібні варіанти типологій не використовувались для аналізу подій минулого. Пояснюється це винятковою складністю соціально–економічних процесів, недостатньою джерельною базою та стереотипами сприйняття то-

гочасних змін через призму сучасного їх становища [33, с. 13] Ми ж вважаємо, що всі типології мають право на існування, але використовувати їх необхідно (як і критерії, якими користуються при класифікації населених пунктів) до певної країни та історичного періоду.

Великим досягненням 1960 – 1980-х років стало видання 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР». Кожний том присвячено історії населених пунктів окремо по певній області (час заснування, політичний, економічний, культурний розвиток тощо) [15-20]. Дане видання стало потужною джерельною базою в дослідженні містознавчого характеру.

Серед робіт 1990-х років заслуговує на увагу монографія В.В.Підгаєцького [26], в якій автор детально розглядає «життя» міст України в 1920-і роки (демографічні, економічні, соціальні процеси).

Однією з останніх робіт з урбаністики, яка вийшла в 2007 році, є монографія Д.М. Чорного [33]. В ній автор досліджує всі події й процеси, що відбувалися в містах Лівобережної України з кінця XIX до початку Першої світової війни.

В питанні, що ж таке «місто», всі вони сходяться на тому, що єдиного, загального для всіх країн визначення поняття «місто» не існує. Термін «місто» можна визначити з юридичної, соціальної, статистичної, економічної, адміністративної та інших позицій. В залежності від того, який критерій автор вважає за головний, відповідне й з'являється трактування. Однак одним з найбільш суперечливих питань є саме те, що необхідно вважати за головний критерій під час визначення поняття «місто». Чи це будуть його розміри, структура або характер виконуваних функцій? Критерії, які враховують при віднесенні населеного пункту до рангу міста надзвичайно різноманітні. До них належать і чисельність населення, і структура самодіяльного населення, яка не зайнята в сільському господарстві (певний відсоток), навіть компактність забудови, рівень благоустрою та ін. Але слід пам'ятати, по-перше, критерії можуть дуже відрізнятися в різних країнах; по-друге, необхідно обов'язково звертати увагу на час, тобто історичний період, який розглядається.

Таким чином, можна сказати, що дане питання не зовсім досліджене. В історіографії не існує єдиного підходу до визначення поняття «місто», визначення статусу міст, а отже і їхньої кількості.

Виходячи з актуальності та історіографії, метою статті є спроба визначити, що є «місто» в 1920-х роках, яка їх кількість і статус в Лівобережній Україні. Мусимо визнати, що це досить непросто зробити, оскільки в зазначений період, окрім значної кількості адміністративно–територіальних реформ, відбулося і декілька переписів населення (як суто міських - 1920 і 1923 рр., так і загальний 1926 р.), кожен з яких висував свої вимоги і критерії до населених пунктів, які претендували мати той чи інший статус. Але саме наявність матеріалів переписів та адміністративно–територіальних реформ і допоможуть нам у з'ясуванні цього питання.

Враховуючи те, що за радянських часів головна увага приділялась чисельності мешканців і структурі самодіяльного населення, можна погодитись, що місто - це поселення замкненого типу, з особливими (міськими) правами, з більшою кількістю мешканців, зайнятих, у протилежність до хліборобського сільського оточення, головним чином, у ремісничо–промисловому виробництві, в торгівлі й транспорті, а також в адміністрації та в різного роду культурних і суспільних установах і вільних

професіях, та лише подекуди (в малих містах і містечках) в сільському господарстві [24, с. 1585].

На кінець 1920 року на території Лівобережної України, яку складали Чернігівська, Полтавська, Харківська, частини Кременчуцької та Київської губерній нараховувалось 46 міст, із яких 4 губернських Чернігів, Полтава, Харків, Кременчук; 34 повітових: Борзна, Глухів, Городня, Козелець, Конотоп, Кролевець, Новгород–Сіверський, Ніжин, Остер, Сосниця, Шостка, Гадяч, Зіньків, Кобеляки, Костянтиноград, Лохвиця, Лубни, Миргород, Пирятин, Прилуки, Ромни, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лебедин, Охтирка, Суми, Чугуїв, Золотоноша, Хорол, Переяслав; 8 – безповітових або позаштатних: Березна, Короп, Сновськ, Глинськ, Білопілля, Золочів, Краснокутськ, Градизьк. 15 міст знаходилось в межах Чернігівської губернії [34], 14 – Харківської [35], 4 – Кременчуцької [36], одне місто (Переяслав) перебувало в складі Київської губернії. Кількість міст Полтавської губернії (12), не маючи аналогічних статистичних даних, нам довелось вираховувати з інших джерел [13; 28; 33]. Хоча, як зазначає А.С.Івченко, Сновськ і Шостка отримали статус міста лише в 1924 році [14, с. 101;104]. Але, наприклад, матеріали перепису 1920-го року називають дані населені пункти містами. Вони і в економічному та адміністративному відношенні цілком відповідали статусу міста, що підтверджують офіційні матеріали наступних років (перепис 1923 року й адміністративно-територіальні реформи того періоду). Тому, на наш погляд, можна зарахувати населені пункти Сновськ і Шостку до рангу міст. Таким є міський простір Лівобережжя на початок 20–х років.

Після завершення громадянської війни, радянське керівництво намагається знайти нову форму районування країни, замінити стару, вже малоефективну системи поділу. В основу було покладено критерії економічного характеру. Пошук оптимальної моделі адміністративних одиниць продовжувався протягом усіх 20-х років і завершився лише наприкінці 30-х з утворенням областей.

Йдучи шляхом укрупнення адміністративних одиниць, з метою економії витрат на утримання державного апарату, відбулося скорочення кількості губерній. Не проіснувавши і двох років (утворена 15 серпня 1920 року), згідно постанови ВУЦВК від 21 жовтня 1922 року була ліквідована Кременчуцька губернія. Її територію поділено між Київською, Катеринославською та Полтавською губерніями. Зокрема до складу Полтавської губернії ввійшли міста Золотоноша, Хорол, Градизьк і місто Кременчук, яке втратило статус губернського. Цього ж 1922 року місто Костянтиноград було перейменовано на Красноград. Крім того, ще 27 вересня 1921 року зі складу Полтавської губернії було виведено і передано Київській Переяславський повіт, а отже і саме місто Переяслав [1, с. 312-313].

В жовтні 1922 року третя сесія ВУЦВК VI скликання встановила основні принципи нового поділу республіки. Передбачалось замість існуючих губерній, повітів і волостей утворити округи і райони, а в майбутньому взагалі відмовитись від такої ланки як губернія. Законодавчим актом, що закріпив новий поділ України, була постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 р., затверджена другою сесією ВУЦВК VII скликання 12 квітня цього ж року [25, с. 203]. Отже, за новим адміністративно-територіальним поділом УСРР поділялась на губернії – округи – райони, найнижчою ланкою було село.

В результаті реформи Лівобережна Україна складалась з трьох губерній Полтавської, Харківської та Чернігівської, а відповідно і трьох губернських міст Полтави, Харкова і Чернігова. Місто Переяслав, яке до цього входило до складу Київської губернії, за постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року знову поверталось Полтавській. На території цих губерній було утворено 17 округ: Золотоноську, Прилуцьку, Кременчуцьку, Лубенську, Роменську, Полтавську, Красноградську, Сумську, Богодухівську (з листопада 1923 р., Охтирська), Харківську, Куп'янську, Ізюмську, Чернігівську, Сновську, Новгород-Сіверську, Конотопську та Ніжинську. Центрами округ стали однойменні міста, які були значними промисловими і торговими осередками у своїй місцевості, а раніше в переважній своїй більшості повітовими центрами. Крім того, на даній території, як свідчать матеріали Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) [3, с. 121-124] (орган при ВУЦВК, що був створений у листопаді 1922 року з районування країни), нараховувалось 30 так званих «заштатних» міст, які в основному були районними центрами: Білопілля, Березна, Борзна, Валки, Вовчанськ, Гадяч, Глинськ, Глухів, Градизьк, Городня, Добрянка, Зіньків, Зміїв, Золочів, Кобеляки, Козелець, Короп, Краснокутськ, Кролевець, Лебедин, Лохвиця, Миргород, Остер, Охтирка, Переяслав, Пирятин, Сосниця, Хорол, Чугуїв, Шостка. В листопаді 1923 року, ставши округовим центром, Охтирка відповідно стає й округовим містом, а Богодухів переведено в ранг «заштатних міст». У автора викликає запитання лише один населений пункт, названий укладачами матеріалів адміністративно-територіальної реформи 1923 р., містом. Мова йде про Добрянку Сновської округи. Оскільки ні матеріали попереднього періоду, ні навіть досить «демократичні» вимоги Всесоюзного міського перепису 1923 року не відносять дане поселення до категорії міст.

Як свідчать дані ЦАТК від 7 березня 1923 року (адміністративно-територіальна реформа), на території Лівобережної України виникло ще одне місто, яке знаходилось у межах Павлоградської округи Катеринославської губернії. Це місто районний центр – Лозова [3, с. 123].

Отже, за результатами адміністративно-територіальної реформи, яка відбулася в березні 1923 року, на території Лівобережжя існувало 48 округових і заштатних міст [3].

Цього ж березня місяця 1923 року пройшов Всесоюзний міський перепис. Як зазначає І.К.Вологодцев, в коло міських поселень перепис включав: «1) Все губернские, уездные (окружные) и безуездные города, независимо от количества населения в них и занятий этого населения, а также все без исключения местечки с населением не менее 500 жителей по переписи 1920 г.; 2) поселки при фабриках, заводах, рудниках, железнодорожных станциях и речных пристанях, имевшие при переписи 1920 г. не менее 500 жителей; 3) дачные и курортные поселки с таким же количественным цензом и, наконец, 4) торгово–промышленные села с количеством жителей по переписи 1920 г. не менее 2000» [8, с. 149]. Таким чином ми бачимо, що до міських поселень крім міст, входили містечка, селища при фабриках, заводах, рудниках, залізничних станціях і річкових пристанях, курортні і дачні селища, торгово–промислові села з населенням за переписом 1920 р., 500 чоловік і більше. За цими вимогами в число міст потрапило досить широке коло населених пунктів, які раніше до цієї категорії не належали. Наприклад, вже згадана нами Лозова. В Харківській губернії містами зараховані такі поселення як: Олексіївка, Зелений Гай, Південний, Куп'янськ-Вузловий, Ворожба [13, с. 51], інші джерела додають до цього переліку й Пісочин, але відкидають Олек-

сіївку, Зелений Гай та Південний [9, с. 547-557]. Як бачимо, навіть офіційні матеріали переписів не мають єдиного трактування при віднесенні населеного пункту до категорії міста чи села. Це можна пояснити бажанням якомога ширше охопити населені пункти, в яких навіть гіпотетично могли спостерігатися елементи міського життя. А це в свою чергу призводило до парадоксальних ситуацій, коли частина міст, незважаючи на широкі критерії відбору, за деякими показниками (недостатня кількість населення, переважаюча більшість зайнята в сільському господарстві тощо) була типовими селами. Подібні речі наводили плутанину і невизначеність у питанні «міст». Аналогічні зауваження стосуються і вище згаданих поселень.

В цілому значних розбіжностей, окрім тих, що вже зазначені, в кількості міст Лівобережної України між матеріалами перепису і даними адміністративної реформи не має. У порівнянні з 1920 роком число міст теж залишається сталим (за винятком Лозової, що додалась за підсумками міського перепису 1923 року).

Для того, щоб навести лад у системі міських поселень ВУЦВК і Рада Народних Комісарів (РНК) від 24 квітня 1924 року видали постанову, якою визначали порядок віднесення населених пунктів до категорії міських. Головною вимогою була: «наличность 3 тысяч жителей для перевода в поселение городского типа и 10 тыс. для перевода в «город» [8, с. 151]. Так з'являється нова категорія міських селищ - селище міського типу, за яким закріплюється і юридичний статус, тобто вона стає офіційною. Але окрім вимоги в 10 тисяч мешканців, необхідно також, щоб кількість зайнятих в сільському господарстві не перевищувала певний відсоток. Однак чітко встановленого процентного цензу, за яким можна було б зараховувати чи не зараховувати населений пункт до рангу міста, визначено не було. Лише 15 серпня 1924 року ВУЦВК затвердила «Загальні Положення про міські і сільські поселення». Згідно Положення до категорії міських поселень відносились населені пункти з числом дорослого населення не менше однієї тисячі чоловік, за умови, якщо сільське господарство є основним заняттям не більше 25% населення. Крім цих головних ознак у Положенні зазначалось, що при складанні переліку міст «...должны быть приняты во внимание: возможность обеспечения населённого пункта достаточным количеством земель, необходимых для городского хозяйства; развитие данного населённого пункта в отношении роста населения, торговых оборотов, концентрации промышленности и т.п.; близость населённого пункта к железной дороге и другим удобным путям сообщения; наличие пролетарского населения и степень его заинтересованности в отнесении населённого пункта к категории городских поселений» [26, с. 34].

Отже, для віднесення населеного пункту до рангу міста необхідно, щоб дане поселення відповідало двом головним вимогам: 1) кількість населення повинна бути не менше 10 тисяч; 2) відсоток самодіяльного населення, зайнятого у сільському господарстві, не перевищує 25%.

Продовжуючи перетворення адміністративно-територіальної системи республіки, наступним кроком у цьому напрямку стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 3 червня 1925 року «Про ліквідацію губерній і про перехід на трьохступеневу систему управління». Згідно постанови адміністративно-територіальний поділ УСРР на губернії скасовувався з 1-го серпня 1925 року. З 15-го червня 1925 року територія України, не рахуючи Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР) поділялась на 41 округу, 13 з-яких: Ізюмська, Конотопська, Кремен-

чуцька, Куп'янська, Лубенська, Ніжинська, Новгород-Сіверська, Полтавська, Прилуцька, Роменська, Сумська, Харківська, Чернігівська знаходились у межах Лівобережної України. Округи: Охтирську (Харківської губ.), Золотоноську й Красноградську (Полтавської губ.), а також Сновську (Чернігівської губ.) було розформовано, а їх території поділено між іншими округами [4, с. 8-9]. 19 серпня 1925 року ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову, за якою Новгород-Сіверська округа перейменовувалась у Глухівську, з перенесенням окружного центру до міста Глухів [4, с. 29].

В результаті адміністративно-територіальної реформи 1925 року, за даними на 1 жовтня в межах Лівобережної України нараховувалось 33 міста: 13 окружових (Глухів, Ізюм, Конотоп, Кременчук, Куп'янськ, Лубни, Ніжин, Полтава, Прилуки, Ромни, Суми, Харків, Чернігів) та 20 так званих «інших міст» (Білопілля, Богодухів, Вовчанськ, Гадяч, Зіньків, Кобеляки, Красноград, Кролевець, Лебедин, Лохвиця, Миргород, Новгород-Сіверський, Охтирка, Пирятин, Сновськ, Хорол, Шостка). Місто Лозова, яке перебувало в межах Павлоградської округи, та міста Переяслав і Золотоноша, які після скасування Золотоноської округи ввійшли до складу Київської та Черкаської (згодом перейменовано на Шевченківську) округ відповідно. Крім того, 16 жовтня 1925 року до Глухівської округи зі складу Курської губернії РСФРР передано місто Путивль.

Таким чином число міст зросло до 34-х. Однак, їхня кількість в цілому зменшилась у порівнянні з 1923 роком. Це можна пояснити більш жорсткими вимогами при наданні статусу міста, що призвело до скорочення поселень, які раніше вважалися містами. Статус міста втратили: Березна, Борзна, Валки, Ворожба, Городня, Добрянка, Зміїв, Золочів, Козелець, Короп, Краснокутськ, Куп'янськ-Вузловий, Остер, Сосниця, Чугуїв. Цікаво те, що за новими вимогами жодний населений пункт Лівобережжя, який до того мав нижчий статус, не був переведений до категорії «місто», особливо це стосується «селищ міського типу» які є найближчою ланкою в системі рангів.

За кількістю мешканців державна статистика ЦСУ СРСР міста УСРР поділяла на такі групи: 1) від 5 до 10 тисяч мешканців; 2) від 10 до 20 тисяч мешканців; 3) від 20 до 50 тисяч; 4) від 50 до 100 тисяч; 5) понад 100 тисяч мешканців. За результатами Всесоюзного перепису населення, який був проведений з 17 по 31 грудня 1926 року міста Лівобережної України розподілились по групах наступним чином: (див. табл.)

Групи міст за кільк. населення	Окрyгові міста	Інші міста	Разом
1.від 5 до 10 тис.	1	4	5
2.від 10 до 20 тис.	2	14	16
3.від 20 до 50 тис.	7	2	9
4.від 50 до 100 тис.	2	-	2
5.понад 100 тис.	1	-	1
Разом:	13	20	33

«Таблицю складено за матеріалами Всесоюзного перепису людности 1926 року» [10; 11].

Як видно з таблиці, навіть одне округове місто трішки не дотягує до показника в 10 тисяч мешканців, це місто Ізюм (9550 чол.). Переважаюча кількість міст – міста з населенням до 50 тисяч і це є характерним для всієї України середини 20-х років.

Потрібно сказати, що за час з 1 жовтня 1925 року до Всесоюзного перепису населення 1926 року було розформовано Павлоградську округу і Лозова перейшла до складу Харківської округи. До того ж Лозова позбулася статусу міста і була переведена до розряду селищ міського типу. Таким чином кількість міст Лівобережної України за результатами перепису 1926 року становить 33. В Глухівській окрузі міста Глухів, Путивль, Новгород-Сіверський та Шостка; Ізюмській окрузі лише місто Ізюм; Конотопській окрузі – Конотоп і Кролевець; Кременчуцькій – лише місто Кременчук; Куп'янській – місто Куп'янськ; Лубенській окрузі місто Лубни, Миргород, Хорол; Ніжинській окрузі місто Ніжин; Полтавській окрузі міста Полтава, Зіньків, Кобеляки та місто Красноград; Прилуцькій окрузі міста Прилуки та Пирятин; Роменській – Ромни, Гадяч, Лохвиця; Сумській – Суми, Білопілля, Лебедин; Харківській окрузі міста Харків, Охтирка, Богодухів і Вовчанськ та Чернігівській – міста Чернігів і Сновськ. Місто Золотоноша перебувало в складі Шевченківської округи (попередня назва Черкаська), місто Переяслав знаходилось у межах Київської округи.

В цілому перепис 1926 року проводився за тими ж критеріями до поселень, що й перепис 1923 року, лише додавалися вимоги, що містилися в постанові ВУЦВК та РНК від 24 квітня 1924 року, які визначали порядок віднесення населених пунктів до категорії міських.

Слід зауважити, що під Лівобережною Україною ми розуміємо територію теперішніх Чернігівської, Сумської, Харківської, Полтавської та лівобережних частин Київської і Черкаської областей, тобто територія двох історико-географічних регіонів «Гетьманщини» і «Слобожанщини». Статистика ж 20-х років оперує іншим підходом, поділяючи територію України на природно-історичні райони: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ і підрайони: Дніпровський і Гірничий (це підтверджують І.К. Вологодцев [8] та С.В. Мінаєв [23]). За цим підходом до Лівобережжя відносяться міста, які перебувають у межах 10 округ: Кременчуцької, Куп'янської, Лубенської, Ніжинської, Ізюмської, Полтавської, Прилуцької, Роменської, Сумської та Харківської. В порівнянні з нашим варіантом кількість міст скоротиться, оскільки округи Глухівська, Конотопська і Чернігівська будуть відноситись до Полісся. Невизначеність постає з містами Переяслав і Золотоноша, оскільки вони з середини 20-х років перебували в складі Київської і Шевченківської округ відповідно. В свою чергу ці дві округи, за варіантом, який пропонує статистика 20-х років, є частиною Правобережного району, що не дає можливості розглянути розвиток цих міст. Порівнюючи кількість міст Лівобережжя на 1926 рік за нашим варіантом і даними, які наводить І.К.Вологодцев в «Трудах комиссии по изучению перспектив развития городов» [8] їх кількість скоротиться на 10 (33 міста за нашим варіантом і 23 – за І. К. Вологодцевим), а це досить суттєва різниця.

Тому, обраний нами історико-географічний принцип визначення Лівобережної України вважаємо правильним. Він дає змогу прослідкувати за розвитком міста протягом всіх 20-х років, незважаючи на те, в складі якої губернії чи округи воно перебувало.

З часу проведення адміністративно-територіальної реформи 1925-го і Всесоюзного перепису населення 1926 років, ніяких змін щодо кількості міст та їх статусу не

відбулося аж до 1930 року. Саме в цьому році на Україні було проведено нову адміністративно-територіальну реформу, за якою всі округи було скасовано: «Відповідно до постанов ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930р. «Про ліквідацію округ» і ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління» округи на Україні скасовувалися і вся територія республіки з 15 вересня 1930 р. складалася з АМСРР, 484 районів і 18 міст, підпорядкованих безпосередньо центрові республіки» [25, с.206]. Серед цих 18 міст, підпорядкованих центрові, було й 4 міста Лівобережжя, а саме: Кременчук, Полтава, Суми, Харків. Вони мали добре розвинену промисловість, торгівлю, були духовними і культурними осередками своїх регіонів, мали значну кількість населення. Решта 29 окружових та «інших» міст, стали районними центрами і були віднесені до категорії «інші міста» [2, с. 49]. Тобто, загальне число міст залишилося тим самим, змінився лише адміністративний статус частини з них.

Таким чином, підводячи підсумок, необхідно сказати, що, незважаючи на велику кількість адміністративно-територіальних реформ, декілька переписів населення, кожен з яких висував свій ценз щодо класифікації населених пунктів на міські й сільські, стаття допомагає прослідкувати й виділити на території Лівобережної України кількість міст, які існували в 1920-х роках. Слід нагадати, що, об'єктом нашого дослідження були лише офіційно визнані владою міста Лівобережжя. Протягом 20-х років їхня кількість скоротилася з 46 в 1920 році до 33 в 1930 році. Це пояснюється більш жорсткими вимогами до поселень при віднесенні їх до рангу міста. Оскільки частина існуючих міст не відповідала вимогам, (дві основні: а) кількість мешканців не менше 10 тисяч чоловік; б) відсоток самодіяльного населення, зайнятого в сільському господарстві, не перевищує 25%) вони втратили цей статус. В наш час на даній території існує 69 населених пунктів, яким надано статус міста: в Харківській області – 17 міст, Полтавській – 15, Сумській – 15, Чернігівській – 15, Київській – 6 міст, Черкаській області 1 місто [21]. Збільшення кількості міст можна пояснити, по-перше, ростом промисловості, яка в переважній більшості розміщувалась у містах породжуючи чисельність робітничого класу; по-друге, адміністративним чинником. З утворенням областей і районів, центрами адміністративних одиниць переважно стали міста. Однак, центрами районів нерідко були населені пункти, які не мали статусу міста, отримавши його лише в 1930 – 1990-і роки. Ці два чинники, на нашу думку, й слугували збільшенню кількості міст.

У тридцяти трьох населених пунктах в 20-і роки статус не змінювався, вони весь час залишалися містами. Навіть незважаючи на те, що місто Путивль лише в кінці 1925 року ввійшло до складу України з РСФРР, а міста Сновськ і Шостка тільки в 1924 році отримали офіційний статус міста, своїм розвитком відповідали даному рангу і раніше, що підтверджують матеріали переписів 1920 і 1923 років та адміністративно-територіальних реформ того періоду, які відносять і називають дані поселення містами. Як свідчать дані адміністративної статистики, що наводить Народний Комісаріат Внутрішніх Справ (НКВС), їх частка в загальноукраїнському масштабі за переписом 1926 року (кількість міст в Україні - 80) становить 40% [1]. Це говорить про значний економічний і демографічний потенціал регіону. Найстарішими серед них, судячи з того коли було надано відповідний статус, є міста Переяслав (906 р.) і Чернігів (907 р.), наймолодшими – міста Сновськ і Шостка (1924 рік) [14, с. 89-105].

Ми вважаємо, що для досліджень у майбутньому саме це коло міст і необхідно розглядати. Оскільки, включаючи до списку міста, які існували до 1923 і 1926 років (до позбавлення їх статусу), не надасть змоги прослідкувати і порівняти їх економічний, демографічний, культурний розвиток і спотворить реальну картину тих процесів, що відбувалися в зазначений період.

Література

1. Административно-территориальное деление Союза ССР и список важнейших населенных пунктов. С хронологичным перечнем постановлений об изменении границ губерний, областей и республик с 1917 до 1929 г. Издание 8-е. – М.: Изд-во НКВД, 1929. – 320 с.

2. Административно-территориальное деление Союза СРР. По данным полученным на 15 ноября 1930 г. Издание 10-е. – М.: Изд-во НКВД, 1930. – 80 с.

3. Административно-территориальное деление Украины. Принято ВУЦИК в заседание от 7-го марта 1923 г. (По данным Центральной Административно-Территориальной Комиссии). – Х.: НКВД УСРР, 1923. – 132 с.

4. Адміністративно-територіальний поділ УСРР. При 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Х.: Видання Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії, 1925. – 114 с.

5. Анциферов Н.П. Пути изучения города, как социального организма. Опыт комплексного подхода. 2-е изд. испр. и доп. – Л.: Книгоиздательство «Сеятель» Е.В. Высоцкого, 1926. – 151 с.

6. Вайнберг Э.И. О типологии городов СССР // Урбанизация как мировой процесс и его география. – М.: Московский филиал географического общества СССР, 1974. – С. 68-76.

7. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, функциях и методах хозяйства. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 468 с.

8. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. Вып. I. – Х.: Изд. Госплана УССР, 1930. – С. 93-205.

9. Всесоюзная городская перепись 1923г. // Труды ЦСУ. Отдел основной промышленной статистики: Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. – Т. XXVII, вып. 2. – М.: Тип. Лаврова, 1926. – С. 547-557.

10. Всесоюзний перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по республіці. Полісся. – Т. XI. – М.: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1928. – V, 203 с.

11. Всесоюзна перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Правобережжя. Лівобережжя: Відділ I. Національність, рідна мова, вік, письменність. – Т. XII. – М.: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. – 483 с.

12. Давидович В.Г. О развитии сети городов СССР за 40 лет // Вопросы географии. – Сб. 45: География городских и сельских поселений. – М.: Госиздат географической литературы, 1959. – С. 37-71.

13. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ. Отдел демографии: Население городов Союза ССР по занятиям. Распределение городского насе-

ления по главным отраслям труда. – Т. 20, ч. 2, вып. 4. – М., 1925. – 122 с.

14. Івченко А.С. Міста України. Довідник. – К.: НВП Картографія, 1999. – 136с.

15. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти Т. - Київська обл. / Ред. кол. Ф.М.Рудич та ін. – К., 1971. – 791 с.

16. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти Т. - Полтавська обл. / Ред. кол. І.Т.Буланий та ін. – К., 1967. – 1028 с.

17. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти Т. - Сумська обл. / Ред. кол. І.Я.Макухін та ін. – К., 1973. – 694 с.

18. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти Т. - Харківська обл. / Ред. кол. М.А.Сіроштан та ін. - К., 1967. – 1002 с.

19. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти Т. - Черкаська обл. / Ред. кол. О.Л.Стешенко та ін. – К., 1972. – 788 с.

20. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти Т. - Чернігівська обл. / Ред. кол. О.І.Дериколенко та ін. – К., 1972. – 780 с.

21. Комплексний атлас України. – К.: НВП Картографія, 2005. – 96 с.

22. Лугова О.І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історико-географічний збірник. Вип. І. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 182-197.

23. Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні: Населення; Міський житловий фонд. – Х.: Харків-друк, 1928. – 91 с.

24. Місто // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1585-1596.

25. Недух А.А Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919-1970 рр.) // Український історико-географічний збірник. Вип. І. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 197-213.

26. Подгаецкий В.В. Города Украины в годы нэпа. (Вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). – Днепропетровск: Издательство ДДУ, 1994. – 174 с.

27. Семенов-Тян-Шанский В. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географи с 16 картами и картограммами // Записки императорского Русского географического Общества по отделению статистики. – Т. X, вып. 2. – СПб., 1910. – 212 с.

28. Список волостей Украинской Социалистической Советской Республики: Приложение к схематической административной карте Украины изданной ЦСУ Украины по данням на 15. XI. 1921 г. - Х.: Тип. Командующего всеми вооружонными силами Укркрыма, 1921. – 32 с.

29. Урбанизация и развитие городов в СССР / [М.Н.Межевич, И.И.Сигов, А.П.Кошелев и др.]; Отв. Ред. И.И.Сигов. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1985. – 256 с.

30. Хорев Б.С. Городские поселения СССР. (Проблемы роста и их изучение). Очерки географии расселения. – М.: Мысль, 1968. – 256 с.

31. Хорев Б.С. Исследования функциональной структуры городских поселений СССР (в святи с задачами их экономико-географической типологии) // Вопросы географи. – Сб. 66: Города мира. – М.: Мысль, 1965. – С. 34-58.

32. Хорев Б.С. Проблемы городов. (Урбанизация и единая система расселения в СССР). Изд. 2-е доп. и перераб. – М.: Мысль, 1975. – 428 с.

33. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

34. Статистика Украины. № 10. Серия 1. Демография: Население Черниговской губернии по данным переписи 1920 года. – Т. 1. Вып. 3. – Х.: Издательство ЦСУ, 1922. – 33 с.

35. Статистика Украины. № 16. Серия1. Демография: Т. 1. Вып. 5. – Население Харьковской губернии по данным переписи 1920 года. – Х.: Издательство ЦСУ, 1922. – 31 с.

36. Статистика Украины. № 19. Серия 1. Демография: Т. 1. Вып. 6. – Население Кременчугской губернии по данным переписи 1920 года. – Х.: Издательство ЦСУ, 1922. – 25 с.

В.М. Жмака

Города Левобережной Украины в 20-х годах XX в.: количество, статус (варианты определения).

В статье исследуются вопросы, связанные с выяснением количества и статуса городов Левобережья в 20-х годах XX ст. Рассмотрена историография проблемы, определено количество и типология городов в зависимости от административного фактора и количества населения состоянием на 1920, 1923, 1925, 1926 и 1930-й год. В особенности заслуживают внимания привлеченные автором материалы переписей населения и административно-территориальных реформ того периода.

Ключевые слова: административно-территориальная реформа, перепись населения, губерния, округа, статус, «городское поселение», «город».

V.M. Zhmaka

The Cities of Left Bank Ukraine in the 1920th.: Quantity, Status (Variants of Definition).

This article inquire into a question with identification of quantity and the status of cities of the Left bank in the twentieth of XX century. The problem historiography was investigated and considered the quantity and typology of cities depending on the administrative factor and quantity of the population was defined by a condition for 1920, 1923, 1925, 1926 and 1930 year. The censuses involved with the author are worthy with materials of population and administrative-territorial reforms of that period.

Key words: administrative-territorial reform, population census, province, district, status, «urban settlement», «city».